

ԳԻՈՂՈՐԱՍ ՍԻՆՈՒԼԵՅԻ

(Լյաւնքն ու գործը)

Այն բանից հետո, երբ Միջերկրական ծովի արեւմտյան ավազանում գերիշխանութիւն հաստատելու համար Հաննիբալի հայրենիք Կարթագենի և օրըստօրե բարձրացող Հռոմի միջև մղված դաժան ու երկարատև սաղմաքաղաքական պայքարն ավարտվեց հռոմայեցիների հաղթանակով, հռոմեական հանրապետութիւնն արդեն իր հայացքն ուղղեց դեպի Արևելք, Միջերկրականի արևելյան ավազանում ևս իր քաղաքական տիրապետութիւնը հաստատելու և ամբողջ Միջերկրականը սեփական ներքին ծով դարձնելու մտադրությամբ։ Այս վերջին նպատակը ևս ամբողջությամբ կենսագործվեց մ. թ. ա. I դարում, և Հռոմը դարձավ Միջերկրական ծովի ամբողջ ավազանը եզերող ափերի միահեծան տերը։

Ռազմաքաղաքական իրադարձութիւններով հարուստ այս ժամանակաշրջանում էլ, բնականաբար, պետք է որ երևան գային և, իսկապես, երևան եկան այնպիսի երկեր, որոնց հեղինակները շարադրում էին ոչ միայն Հռոմի պատմութիւնը, այլև այս կամ այն կերպ շոշափում էին Հռոմի նվաճողական քաղաքականութեան ճանապարհին ընկած և այդ քաղաքականութեան զոհ դարձած երկրների պատմութիւնը։

Այս երևույթը առաջին անգամ լավագույնս բնորոշել է անտիկ շրջանի իռոշորադույն պատմիչ Պոլիբիոսը (210—120 թթ.) իր 40 գրքից բաղկացած «Պատմութեան» առաջարանում, գրելով. «Նախկինում դեպքերը երկրի վրա տեղի էին ունենում կարծես իրարից անջատ, քանի որ նրանցից ամեն մեկն ուներ իր առանձին տեղը, առանձին նպատակները և վախճանը։ Մինչդեռ, սկսած այս ժամանակից (այն է՝ Պունիկյան պատերազմներից— Ս. Կ.) պատմութիւնն, ասես, դառնում է մի ամբողջութիւն, Իտալիայի և Հիբիայի իրադարձութիւնները միահյուսվում են ասիական և հելլենական դեպքերին, և բոլորը հանգում են մեկ վախճանի»¹։

Քանի որ այդ շրջանում հռոմեական գրականութիւնն ու պատմա-

¹ Polybii Historiae, I.

գրությունը դեռևս հազիվ իրենց առաջին քայլերն էին անում, ապա բնական է, որ ժամանակաշրջանը արտացոլող երկերը պետք է գրվեին ոչ թե Հռոմի պաշտոնական լեզվով, այն է՝ լատիներեն, այլ դարձյալ հունարեն, որը ժամանակի lingua franca-ն էր:

Իրենց երկերը հունարեն շարադրած առավել հայտնի հեղինակներից է նաև հելլեն պատմիչ Դիոդորոս Սիկիլիացին (շուրջ 90—20 թթ. մ. թ. ա.): Նրա կենսագրության մանրամասները մեզ քիչ են հայտնի, այն էլ միայն նրա հեղինակած երկի առանձին հատվածներից: Դիոդորոսը ապրել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հռոմեական հանրապետության քաղաքական և տնտեսական աճող էքսպանսիայի պայմաններում հոգեվարք ապրող հելլենիստական սոցիալահր բոլորում էր իր գոյության վերջին տարիները: Դիոդորոսը ականատես վկան է եղել հելլենիստական վերջին խոշոր պետության, Պտղոմեոսյան Եգիպտոսի, վերջնական անկմանը (մ. թ. ա. 31 թ.): Եվրոպական Հունաստանն արդեն մ. թ. ա. 146 թ. ի վեր գտնվում էր Հռոմի բացարձակ տիրապետության տակ, իսկ Սելևկյանների երբեմնի հզոր տերությունը, երկարատև հոգեվարքից հետո, վերջնականապես նվաճվել էր հռոմի կողմից մ. թ. ա. 64 թ., այն է՝ Դիոդորոսի երիտասարդության ժամանակ:

Հռոմի անկասելի վերելքի պայմաններում, հելլեն մտավորականությունը վերջնականապես համոզվեց, որ նոր՝ հռոմեական տիրապետությունը լրջորեն և երկար ժամանակով հաստատվեց նվաճված երկրներում: Ուստի և հելլեն փիլիսոփաները, գրողները, պատմիչները (Պոլիբիոս, Պոսիդոնիոս, Դիոդորոս, Մտրաբոն, Պլուտարքոս և ուրիշներ) սկսեցին հարմարվել նվաճողների ճաշակին և պահանջներին:

Իսպական Հելլադայի ապրած ընդհանուր ճգնաժամից հետո (մ. թ. ա. IV—III դդ.) հելլենական աշխարհի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի զարկերակը աստիճանաբար տեղափոխվում է Արևելք, որով և Արևելքի առավել կենսունակ երկրները դառնում են մշակութային կյանքի զարգացող կենտրոններ, հետին պլան մղելով անցյալի ծաղկյալ կենտրոնները: Ուստի պատահական չէ, որ այնուհետև բոլոր հույն խոշոր պատմիչները (բացառությամբ Պլուտարքոսի) ծնվել ու աճել են բուն Հունաստանից դուրս:

Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես ծնվել է բուն Հունաստանից Կորնտ, Սիկիլիա կղզու ոչ մեծ Արգիրիոն քաղաքում: Նա ակունատես է եղել հռոմեական հզոր տերությունը հիմնովին ցնցած ստրուկների ապստամբությանը՝ Սպարտակի գլխավորությամբ, և միակ պատմիչն է, որը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում խոշորագույն այդ ապստամբության մասին:

Դիոդորոսի հեղինակած աշխատությունը բաղկացած է եղել 40

գրքից՝ Այն քաղաքական (կոմպիլյատիվ) բնույթի համաշխարհային պատմությունն է, որն ինքը՝ հեղինակը, անվանել է «Βιβλίον ἱστορικόν» — Պատմական գրադարան։ Նրա բովանդակությունը կազմում է Միջերկրածովյան աշխարհի և Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների ամբողջ պատմությունը, սկսած հնագույն, նախապատմական ժամանակներից, մինչև Հուլիոս Կեսարի Գալլական պատերազմները (մ. թ. ա. 59 թ.)։

«Պատմական գրադարանի» 40 գրքերն, իրենց բովանդակության համեմատ, կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք մասի։ Առաջին մասը (1—6 գրքեր) ընդգրկում է անտիկ ժամանակաշրջանին հայտնի աշխարհի՝ օյկումենեի (οἰκουμένη) առասպելական շրջանի պատմությունը, ընդ որում՝ առաջին երեք գիրքը՝ բարբարոսների, այսինքն՝ ոչ հելլենների, մնացյալ երեքը՝ հելլենների ներկրորդ մասում (7—17 գրքեր) շարադրված է Տրոյական պատերազմից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացին ընկած ժամանակամիջոցում կատարված անցքերի պատմությունը։ Այս մասում հաճախ առասպելականն ու հավաստի պատմականը խառնված են իրար և շփոթված։ Նրորորդ մասը (18—40 գրքեր) Մակեդոնացուց մինչև Հուլիոս Կեսարի մղած Գալլական սլատերազմներն ընկած իրադարձությունների պատմությունն է։ Պատմական դեպքերը շարադրանքն ընդգրկող այս վերջին մասը, անկասկած, Դիոդորոսի երկի առավել հավաստի հատվածն է։

Դիոդորոսի «Պատմական գրադարանը», դժբախտաբար, ամբողջությամբ չի հասել մեզ։ Լրիվ պահպանվել են առաջին հինգ և 11-20 գրքերը, իսկ առավել կամ պակաս ծավալուն հատվածներ՝ 6 և 21—40 գրքերից։ Մնացած՝ 7—10-րդ գրքերը ամբողջապես կորել են։ Մեծարժեք են առաջին երկու գրքերը, որոնցում կան Շամիրամի, ինչպես նաև Տրոյական պատերազմի մասին այլ հեղինակների մոտ չհանդիպող տեղեկություններ և պատումներ։ Դիոդորոսից մեզ հասած հատվածներում հանդիպում են հույժ հետաքրքիր և անկրկնելի տվյալներ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգների միջև մղված պատերազմների, այդ պատերազմներին Հայաստանի սատրապի ունեցած մասնակցության մասին, այդ ժամանակի Հայաստանի մասին, ինչպես նաև կարևոր տեղեկություններ Սելևկյան պետության հատկապես ուշ շրջանի պատմության և այլ հարցերի մասին։

Համաշխարհային պատմություն գրելու իր մտահղացումն իրագործելու նպատակով Դիոդորոսը ևս շատ երկրներ է շրջել. նա բազմիցս եղել է Հռոմում, երեք տարի ապրել է Եգիպտոսում, որտեղ, իր մեծ նախորդի՝ Հերոդոտոսի նման, եղել է տաճարներում, ծանոթացել է քրմերի հետ և գրի է առել նրանցից լսած բաղմաթիվ զրույցներ ու ավանդություններ (Diodor., III, 11)։ Նա ամբողջ 30 տարի անցել է երկրից երկիր և մեծ դժվարություններ ու վտանգներ դիմագրավելով, շրջել է Ասիայի ու Եվրո-

պալի մեծ մասը (Diodor., I, 4), իր ապագա երկի շարադրման համար նյութեր հավաքելու նպատակով:

Պատմական տարբեր շրջանների և տարբեր երկրների պատմությունը շարադրելիս, Դիոդորոսը դիմել է իրեն նախորդած տարբեր հեղինակների. այսպես՝ աշխարհագրական տվյալների հիմնական աղբյուրներն են Ադաթարքիդեսը և Արտեմիդորոսը (II դ. մ. թ. ա.): Հռոմի հնագույն պատմությունը շարադրելիս նա օգտվել է Հռոմի ավագ տարեգիրների թողած ժամանակագրություններից, աննալներից, որոնք գրված են եղել հունարեն լեզվով. Եգիպտոսի պատմության համար օգտվել է Հեկատեոսից (VI—V դդ. մ. թ. ա.), Ասորեստանի և Պարսկաստանի պատմության համար՝ Հերոդոտոսից, Կտեսիասից (V դ.) և Թեոպոմպոսից (IV դ.), Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա հետնորդների պատմությունը գրելիս օգտվել է Կլեյտարքոսի (IV դ.), Հիերոնիմոս Կարդիացու (IV—III դդ.) և Դուրիս Սամոսացու (III դ.) երկերից:

Բնականաբար, դեռևս այդ ժամանակ համաշխարհային ընդհանուր պատմություն հեղինակելը արտակարգ ծանր գործ էր, կապված բաղմաթիվ և բազմապիսի դժվարությունների հետ, անչափ դժվար էր անհրաժեշտ նյութեր հավաքելը, դժվար՝ դրանք մշակելը, զտելը, դասակարգելը և այլն: Նյութեր հավաքելու հետ կապված բոլոր դժվարությունները Դիոդորոսը կարողացավ հաջողությամբ հաղթահարել իր ուժեղ կամքի, անընկճելի համառության և նախանձելի աշխատասիրության շնորհիվ:

Շրջելով բազում երկրներ և ուսումնասիրելով բաղմաթիվ գրադարաններում և դիվաններում ցրված նյութերը, ինչպես նաև ծանոթանալով իրեն նախորդած պատմիչների և աշխարհագիրների մեծ մասի գործերին և հռոմեական տարեգիրների ժամանակագրություններին, նա անչափ առատ և բազմաբնույթ պիտանի նյութ է հավաքել, որը վերաբերում էր ոչ միայն օյկումենների ռազմաքաղաքական անցքերին և տեղի ունեցած իրադարձություններին, այլև աշխարհագրական բնույթի հարցերին և տարբեր երկրներում բնակվող զանազան ժողովուրդների վարքուբարքին, նրանց սովորույթներին, արհեստներին և դրականությանը:

Դիոդորոսը, սակայն, չկարողացավ հաղթահարել մյուս կարգի դժվարությունները՝ կապված այդ բազմաբնույթ նյութի գտման և ընտրության հետ: Այդ անհաջողությունը պետք է բացատրել նրանով, որ Դիոդորոսը, չտիրապետելով ռազմաքաղաքական իւրր դիտելիքների, անկարող եղավ դեպքերն ու դեմքերը ճշտորեն և ըստ արժանվույն դնահատել: Նա օժտված չէր մտքի անհրաժեշտ սրությամբ՝ ճշմարիտը անիրականից և պատմականը առասպելականից դատորոշելու համար: Դրան, հավանաբար, խանգարել էր և այն, որ համաշխարհային ընդհանուր

«դատմութիւն հեղինակելիս, նա, կանգնած լինելով հոռմեասեր դիրքերում, շկարողացավ մնալ պահանջվող աստիճանի անաշառ»:

Առավել մեծ անհաջողության պետք է մատնվեր Դիոդորոսը այդ ահռելի քանակությամբ նյութի դասակարգելիս: Իր աշխատության մեծագույն մասը շարադրելով ժամանակադրական մեթոդով, ըստ առանձին տարիների, ինչպես հռոմեական տարեգրություններն էին՝ աննալները, Դիոդորոսը այն տարաբաժանել է առանձին մանր հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրում նախապես հայտնում է ընթացիկ տարին՝ ըստ օլիմպիականների, հիշատակելով Աթենքի արքոնտ-էսլոնիմոսին և Հռոմի կոնսուլներին, որոնց պաշտոնավարության ժամանակ տեղի էին ունեցել այդ հատվածում նկարագրվող իրադարձությունները:

Ժամանակագրական այս սկզբունքը, սակայն, անբավարար է և լիովին սխալ, քանի որ ոչ միայն չէին համընկնում Աթենքի արքոնտ-էսլոնիմոսների և Հռոմի կոնսուլների պաշտոնավարության տարիները, այլև մեկ տարվա ժամանակահատվածը շատ սահմանափակ էր համաշխարհային պատմության դեպքերը տեղագրելու համար: Այդ իսկ պատճառով հեղինակը, հինգ-վեց գլուխ շարադրելուց հետո, ամեն անգամ ստիպված է լինում ընթերցողին փոխադրելու Հունաստանից՝ Սիկիլիա, այստեղից՝ Մակեդոնիա, վերջինից՝ Հռոմ, այստեղից էլ Ասիա և այլն: Բնական է, որ այսպիսի խոցելի սկզբունքով կատարված նյութի դասակարգումից մեծասլես պետք է տուժեր ամբողջ աշխատության կառուցվածքը, իսկ երկի ծավալը պետք է աճեր բազմաթիվ անտեղի կատարված կրկնությունների հաշվին:

Նկատի ունենալով այս ամենը, դժվար կլինի Դիոդորոսի մոտ փրնտրել քննադատական վերաբերմունք օգտագործված աղբյուրների և նյութի վերաբերյալ: Նա, առանց ընտրության և վերլուծության, հաղորդում է այն, ինչ քաղել է իր աղբյուրներից:

Դիոդորոսը իր երկը շարադրել է ատտիկյան բարբառով, հետևելով Քսենոփոնին, Պոլիբիոսին և այլ պատմիչներին: «Պատմական գրադարանի» լեզուն թեպետև շատ է պարզ և հստակ, այդուհանդերձ անգույն է, անհրապույր, դերազանցապես ծանրաբեռնված լինելով վերացական հասկացություններով, այն գրեթե բացարձակապես դուրկ է ճարտասանական ճկուն դարձվածքներից: Այս բոլորով հանդերձ, բյուզանդական ժամանակաշրջանի պատմիչներին դերազանցապես հաճելի էր այդպիսի լեզուն, և նրանք իրենց ժամանակագրությունները շարադրել են այդօրինակ ոճով: Դիոդորոսի լեզուն և ոճը հատկապես բարձր է գնահատել բյուզանդական հայազգի մատենագիր, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտը (IX դ.), որը նույնիսկ իր հեղինակած մատյանը, հետևելով Դիոդորոսին, անվանել է «Գրադարան»:

Նորագույն պատմաբաններից Դիոգորոսին խստորեն քննադատեցին՝ գերմանացի գիտնականներ Niebuhr-ը և Ալեքսանդր Մակեդոնացու ու նրա հետնորդների պատմությանը նվիրված եռահատոր դարակազմիկ ուսումնասիրության հեղինակ Droysen-ը. մինչդեռ Հռոմի պատմության խոշորագույն հետազոտող Th. Mommsen-ը համաձայն չէր նրանց քննադատության հետ, հատկապես Հռոմի պատմությանը վերաբերող Դիոգորոսի հաղորդումների առնչությամբ, նկատելով, որ Հռոմի հնագույն շրջանի պատմությանը վերաբերող Դիոգորոսի վերագրումները ամենահինն են և բոլորից արժանահավատը:

Անկասկած, իր արժանահավատության աստիճանով Դիոգորոսի «Պատմական գրադառանը» մեծապես դիջում է Թուկիդիդեսի, Քսենոփոնի, Պոլիբիոսի, Ստրաբոնի երկերին: Սակայն, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, այն մեծարժեք երկասիրություն է հին աշխարհի պատմությունն ուսումնասիրող պատմաբանի համար, քանի որ փոխարինում է հնագույն ժամանակներին վերաբերող պատմական կորած աշխատություններին, որոնց մասին մենք իմանում ենք և գաղափար կազմում միայն ու միայն Դիոգորոսի մոտ պահպանված հատվածների ու վկայակոչումների միջոցով:

Դիոգորոսի երկի ուսումնասիրությունը առանձնապես կարևոր է հայագիտության, հատկապես խորենացիագիտության համար, քանի որ Մովսես Խորենացու գլխավոր աղբյուրներից մեկը, անկասկած, Դիոգորոսն է: Ինքը՝ պատմահայրը, իր անմահ երկի երրորդ գիրքն սկսում է այսպիսի խոստովանությամբ. «Ոչ հին տարիների պատմություն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով կարողացանք անցնել բոլոր հունական (աղբյուրները), ոչ նույնիսկ Դիոգորոսի գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ աչքերս նրա վրա պահելով՝ բոլորն անմոռաց անցնեինք, որպեսզի բաց չթողնեինք որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակվելու» (Մ. Խորենացի, գ. ա.):

Մեր կարծիքով, Խորենացին Տրոյական պատերազմի մասին դիտե ոչ թե ուղղակի Հոմերոսից, այլ Դիոգորոսի միջոցով, քանի որ «Հայոց պատմության» համապատասխան հատվածները առավելապես համերաշխ են ոչ թե Հոմերոսի «Իլիականին», այլ Դիոգորոսի պատմածներին: Բացի այդ, Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածների հիմքում ընկած են ոչ միայն ժողովրդական բանահյուսությունից պատմահոր քաղած տեղեկությունները, այլև շատ վկայություններ՝ վերցրած Շամիրամի մասին Դիոգորոսի ընդարձակ պատումից: Մեղ թվում է, թե դեռևս Խորենացու ժամանակ արդեն կորել էին Դիոգորոսի երկի շատ հատվածներ: Այսպիսի ենթադրության մեղ մղում է այն հանգամանքը, որ Դիոգորոսի երկը Խո-

ըենացու կողմից օգտագործվել է շատ հատվածաբար, թեև, ինչպես տեսանք, պատմահայրը նրան համարում է ճշմարտապատում հեղինակ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ իր Եվհեմերյան փիլիսոփայությամբ, որի համաձայն հեթանոսական աստվածներն սկզբնապես եղել են նշանավոր մարդիկ, որոնք հետագայում, ժողովրդական ավանդությունների և գրույցների մեջ, աստվածացվել են, Դիոդորոսը նույնպես որոշակիորեն ազդել է հորենացու աշխարհայացքի վրա:

Մեղ համար Դիոդորոսի երկը արժեքավոր է նաև այն տեսակետից, որ ղրանում կա մի ընդարձակ հատված, որտեղ համառոտակի պատմվում են նույն դեպքերը, ինչ մանրամասն շարադրված են Քսենոփոնի «Անաբասիսում»: Մանրակրկիտ դիտողությունը մեզ համոզում է, որ այս հատվածում Դիոդորոսի աղբյուրը եղել է ոչ միայն, գուցե և ոչ այնքան, Քսենոփոնի մեզ հայտնի երկը, այլ մեկ ուրիշ հեղինակ, նույնպես հելլենների արշավանքի մասնակից:

Ներկա թարգմանությունը կատարել ենք «Loed Classical Library» շարքով հրապարակված Դիոդորոսի երկի բնագրից, ընտրելով նրա աշխատությունից այն հատվածները միայն, որոնք վերաբերում են պատմական Հայաստանին և հարևան երկրներին, որոնց հետ հայերը հնադույն ժամանակներից ունեցել են քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առնչություններ: Մեր թարգմանության մեջ կոր փակագծերում առնված բառերը ավելացված են մեր կողմից, ընթերցվածը առավել հասկանալի դարձնելու նպատակով:

